

**ON EST DÉJÀ DIMANCHE ? MEDIADORES E AUXILIARES PARA A
EMIGRACIÓN GALEGA A FRANCIA NOS ANOS 1960
ON EST DÉJÀ DIMANCHE? IMMIGRATION MEDIATORS AND ASSISTANTS
FOR GALICIANS IN MID-1960's FRANCE**

Paula Moure Blanco

ORCID: [0000-0003-1115-8922](https://orcid.org/0000-0003-1115-8922)
paulamoureblanco7@gmail.com

[Recibido 11/10/21; aceptado 14/03/22]

Resumo

Este artigo baséase na experiencia vital de cinco persoas relacionadas entre si que emigraron a Francia a partir dos anos 1960 e explora a relación entre os procesos de tradución e os mecanismos aos que recorreron para resolver dificultades de comunicación ás que tiveron que enfrontarse.

Utilizouse unha investigación participante para describir a naturalidade das interaccións e da aprendizaxe da lingua, co fin de botar luz sobre as figuras máis fugaces da mediación e da tradución natural. Así, destácanse principalmente as figuras dos mediadores e auxiliares no dito proceso e conclúese a importancia de comprender as respostas emocionais por parte das persoas investigadas para poder relacionalas coas perspectivas didácticas e tradutolóxicas que permiten amparar o obxecto de estudo.

Palabras clave

Emigración; Francia; historias de vida; tradución natural; antropoloxía da tradución

Abstract

This paper is based on the life experience of 5 interrelated people who migrated to France from the 1960s onwards, and it seeks to describe the relationship between the processes of translation and the mechanisms they used to overcome the communicative difficulties that they had to deal with.

A participant research study was carried out in order to describe the naturalness of interactions and language learning, with the aim of clarifying the figures of mediation and natural translation. Thus, the figures of the mediators and assistants in this process are highlighted, and we conclude that it is important to understand the emotional responses of the people investigated in order to relate them to the didactic and translational perspectives that sustain the object of study.

Key words

Emigration; France; Life stories; Natural translation; Anthropology of translation

1. Introducción

Son varios os condicionantes que fixeron que a Europa do século xx estivese marcada por grandes ondas migratorias de poboación. Por unha banda, a primeira metade do século caracterizouse por un tipo de migración forzada a causa dos acontecementos históricos que sacudiron o mundo e Europa. As Guerras Mundiais e o triunfo dos totalitarismos obrigaron a millóns de persoas a desprazarse e desenraizarse.

Non obstante, na segunda metade do século vivíuse unha onda migratoria de tipo económico. A Europa central e occidental, que gozaba dun nivel de desenvolvemento maior que os países mediterráneos e orientais, constituíu o lugar de acubillo de milleiros de persoas que procuraban unha mellora da situación económica precaria na que estaban sumidos (Otero Ochaíta, s.d.).

O presente artigo concirne a actividade de cinco persoas que marcharon a Francia levadas por esa vaga migratoria europea da segunda metade do século xx. As cinco caracterízanse por iren en busca dunha mellora do nivel de vida que levaban na Galiza rural, e por ter que desenvolverse nunha lingua descoñecida ata o momento. Estas condicións levaríao a vivir experiencias de diversa índole como as que se recollen nas seguintes páxinas e que permiten descubrir como se puideron activar competencias propias da tradución ou da interpretación na súa vida cotiá no país galo.

2. Tradución natural e adquisición natural de linguas

No século xx, e baixo a influencia da psicoloxía humanista, abrollaron novos enfoques no ensino de linguas estranxeiras que tiveron un grande calado en dito ámbito, chegando a desprazar os métodos máis tradicionais. Desta forma, en 1980 xorde o que se coñece como o enfoque comunicativo, que persegue unha aprendizaxe baseada no uso da lingua como medio para acadar a comunicación a través de experiencias reais e significativas que involucren o método ensaio-erro.

Krashen e Terrell son os precursores do “enfoque natural”, unha teoría que se centra no proceso de ensino cara á promoción do acto comunicativo, no canto da precisión gramatical, baixo o concepto do que denominan a *low affective filter*, é dicir, un contexto no que o alumnado se sinta seguro e cómodo empregando os seus coñecementos e adquirindo progresivamente máis (Krashen e Terrell, 1998, p. 58). Sosteen así a idea de abolir a presión por producir discursos gramaticalmente perfectos procurándolle ao alumnado seguridade, confianza en si mesmos e motivación durante o proceso, á vez que basean a adquisición da linguaxe no uso de estruturas que se sitúen nun nivel minimamente máis alto do que xa son quen de producir. Por outra banda, ditos autores contribúen tamén á proposta de Chomsky (1978) sobre o dispositivo de adquisición da linguaxe afirmando que a habilidade para adquirir linguas non desaparece na adolescencia e que, polo tanto, os adultos se rexen polos mesmos principios da “gramática universal” (Krashen e Terrell, 1998).

De xeito similar, a “suxestopedia”, método desenvolto por Georgi Lozanov, orienta os seus obxectivos cara á creación dunha atmosfera positiva que favoreza a comunicación e rache cos enfoques tradicionais que promoven técnicas de memorización como medio

para a adquisición de linguas (Lozanov, 1978, p. 109), seguindo en certa medida o fío do *low affective filter* previamente exposto.

Neste contexto é posible establecer un elo entre os métodos expostos e a tradución natural, co fin de reflexionar sobre a dimensión tradutora presente en circunstancias do día a día. Harris (1976) afirma que a tradución natural se considera un tipo de tradución que levan a cabo a diario persoas bilingües e sen ningún tipo de formación neste ámbito. Malia que o bilingüismo que se establece como condición para este tipo de tradución resulta contrario ás condicións nas que se desenvolven o enfoque natural ou a suxestopedia, son perceptibles relacións de semellanza entre estes métodos e a proposta de Harris por compartiren características que promoven a obtención do fin último, a comunicación. Desta forma, a procura do acto comunicativo nas aulas que adoptan o enfoque natural ou a suxestopedia pode verse reflectida na tradución natural, ao considerar que o vinculante é a transmisión da información como chave para o éxito comunicativo. Quedan así relegadas cuestións como a expresión lingüística, sempre e cando os erros cometidos non impidan o correcto desenvolvemento do acto comunicativo.

Malia a falta de estudos sobre a relación que poida existir entre estes enfoques metodolóxicos aplicados nas aulas de ensino de linguas estranxeiras e as condicións nas que os emigrantes adquiriron os seus coñecementos de lingua francesa, considero que as premisas do *low affective filter* poden verse reflectidas nesta característica da tradución natural. Se se pretende producir un discurso eficaz a escala comunicativa, as persoas involucradas en dito proceso poderán conseguir unha maior calidade do produto traducido de contaren cuns niveis de afinidade e implicación altos con respecto á tarefa, tal e como Malmkjaer (2009, p. 131-132) menciona a través de diferentes estudos.

3. Obxectivos e metodoloxía

O presente artigo trata de deducir, a partir do testemuño oral de persoas emigradas a Francia, o xeito de normalizaren o manexo dunha lingua que lles era totalmente allea para elaborar así hipóteses plausibles sobre a adquisición da lingua e a dimensión tradutora dos comportamentos destas persoas na emigración.

Entendemos que esa dimensión tradutora ten que ser necesariamente de tipo natural (Harris, 1976), pois ningunha desas persoas, nin tan sequera as persoas auxiliares e mediadoras ocasionais que as axudaron, tiveron formación en traducir nin en interpretar. Dado que, por outro lado, tampouco se poderían considerar bilingües, principal condición que reúnen os suxeitos na teoría da tradución natural, o propósito do traballo é contribuír a ampliar o espectro das figuras de tradutores e intérpretes naturais, propoñendo os actos cotiáns (Fernández Ocampo, 2003-2004, pp. 72-73) como medio de expresión desa capacidade tradutora natural.

A metodoloxía escollida para un traballo antropolóxico destas características foi a cualitativa, pois o que se pretende é observar e interpretar os fenómenos que amosan como funciona unha realidade sociohistórica da que non sabemos gran cousa *a priori*, e a partir de aí elaborar hipóteses plausibles. O método escollido encádrase dentro da perspectiva etnosociolóxica. Consiste nunha investigación empírica baseada en traballos

de campo e estudos de caso que constrúe os seus obxectivos nas problemáticas sociolóxicas (Bertaux, 2005, p. 17) e desenvólvese a través das historias de vida que dan mostra das experiencias vividas polos informantes, que nos amosan a evolución ao longo do tempo —dimensión diacrónica— de fenómenos lingüísticos.

Para conseguir os propósitos xa mencionados, é fundamental dispoñer de varias experiencias e visións diferentes que permitan, a través do contraste, obter conclusións da situación vivida. Neste caso, a investigación desenvolveuse durante o inverno de 2019/20 con cinco persoas de idades similares, que se indicarán posteriormente, e das que a realidade común é a emigración a Francia dende unha aldea galega, ao redor dos anos 1960, sen ter coñecementos sobre a lingua francesa. Trátase así de cinco historias de vidas cruzadas de persoas que, como Sanz Hernández indica (2005, pp. 103-104), xeraron vínculos entre si, creando un sentimento de comunidade, e que compartiron a unidade social que se investiga.

O material indispensable para a aplicación do método foi un móbil para empregar como gravadora, un lapis e un caderno. Mais, ao longo das entrevistas tamén se fixo uso de material fotográfico, do que se falará máis adiante.

Para tal fin, todo o proceso baseouse nunha relación de reflexividade cos informantes, é dicir, en compartir un diálogo común e en permanecer atentos ás reaccións alleas. Dado que a investigación se desenvolve sobre un tecido real, é preciso acadar un sentido de proximidade e de responsabilidade con respecto á mostra obxecto de estudo. Así, no intento por comprender as razóns que gobernan os comportamentos de cada informante, é preciso a cooperación entre os investigadores e investigados por medio dunha interacción natural na que a conversación non se rexa por un guión prefixado (Hernández-Arteaga, 2012, p. 63).

Neste contexto, a posición investigadora desenvolveuse dende o interese, guiando o relato cara aos aspectos chave para o fenómeno social investigado, mentres se rexistraban xestos, emocións e expresións. Pola súa parte, os participantes prestáronse amable e conscientemente a espremer as vivencias que a súa memoria albergaba, logo de ser informados do motivo e finalidade do traballo.

4. Informantes, historias de vida e posición investigadora

De entre os cinco informantes xa mencionados, dos que a información máis relevante para o caso se recolle na seguinte táboa, cabe destacar o lazo matrimonial entre Georgina e Pedro, e Manolo e Elena; a relación de irmandade entre Georgina e Manolo; e a relación veciñal entre Georgina, Pedro, Manolo e Maruja.

Informantes	Ano de nacemento	Data de emigración	Data de retorno	Lugar de nacemento	Lugar de destino
1 Georgina González Diéguez	1941	1966	1968	Quintá (Rodeiro)	Dourdain
2 Pedro Isaac Blanco Cardelle	1942	1966	1968	Castro de Cabras (Lalín)	Dourdain
3 Manolo González	1943	1968	2007	Quintá	París

	Diéguez				(Rodeiro)	
4	Elena Pérez Calero	1942	1962	2007	S. M. De Reinante (Barreiros)	París
5	Maruja Vázquez Diéguez	1946	1972	2008	Corroliño (Rodeiro)	París

Táboa 1: Informantes ao redor dos que xira a investigación.

Por outra banda, o diagrama da figura 1 recolle a través da linguaxe e do sistema gráfico de representación en uso na ciencia antropolóxica, e máis concretamente no estudo do parentesco (Aranzadi Martínez, 2003), a miña relación de parentesco (como EGO) cos informantes.

Dende EGO presento 3 xeracións ascendentes: a dos meus pais (xeración +1), a dos meus avós (xeración +2) e a dos meus bisavós (xeración +3). Os informantes están sinalados cunha cor rosada. Maruja é unha persoa que non forma parte da estrutura familiar. Por iso, para reflectir a súa relación comigo, creei un sistema de liñas descontinuas con forma ovalada que representa a súa relación de veciñanza e amizade con algúns dos informantes.

Así mesmo, inclúese unha lenda a continuación para descompoñer os símbolos empregados que marcan a concreta relación de parentesco que o individuo así designado mantén con EGO: F é o “pai de EGO”, M “súa nai” etc. (Aranzadi Martínez, 2003, p. 98).

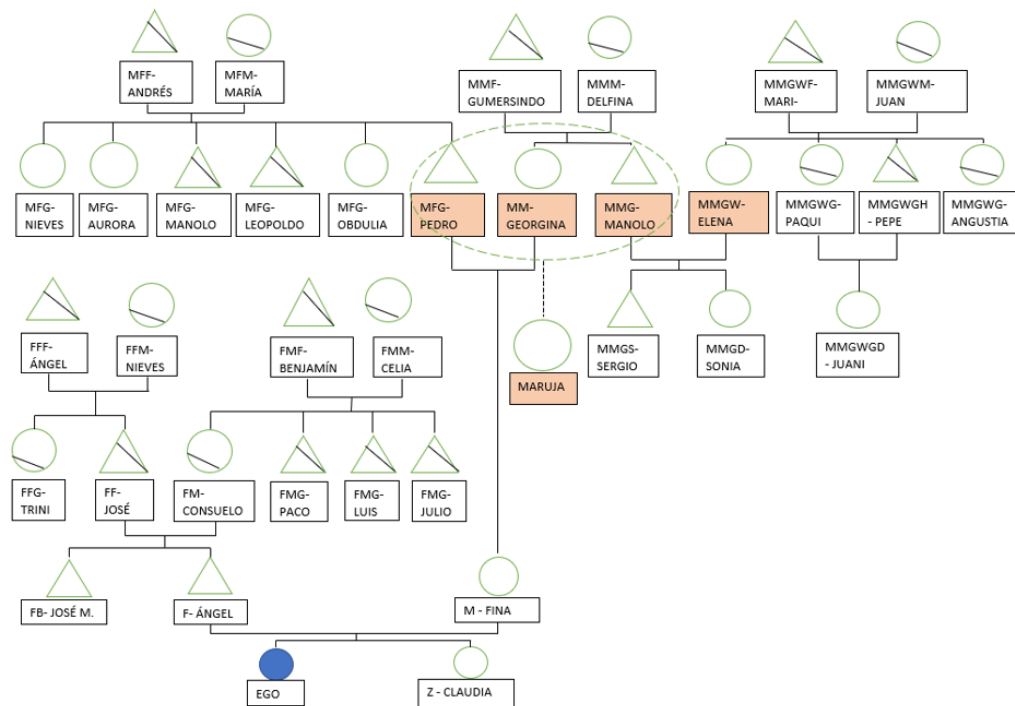

Figura 1: Cadro de parentesco que amosa a relación dos informantes a partir de EGO.

LEND A				LEND A	
Letras	Inglés	Francés	Galego	Símbolo	Significado
F	Father	Père	Pai		Muller
M	Mother	Mère	Nai		Varón
B	Brother	Frère	Irmán		Falecidos
Z	Sister	Soeur	Irmá		EGO muller
S	Son	Fils	Fillo		Relación de filiación (entre dúas mulleres)
D	Daughter	Fille	Filla		Relación de irmáns (entre varón e muller)
H	Husband	Époux	Marido		Relación conxugal (entre varón e muller)
W	Wife	Épouse	Muller		Relación de amizade
G	Sibling	Germain	Irmán/irmá		

Táboas 2 (esquerda) e 3 (dereita): Explicación da simboloxía empregada para desenvolver o cadro de parentesco.

O procedemento das entrevistas que alimentaron o proceso de historia de vida foi inestruturado e baseouse enteiramente na xeración espontánea de preguntas que xorden da interacción entre o suxeito e o entrevistador (Soonthornhdada, 1989, p. 1). Desenvolvéronse durante os meses de xaneiro e febreiro de 2020 no municipio de Rodeiro. Co fin de acadar unha conversación confortable para os informantes, as entrevistas tiveron lugar no domicilio de Pedro e Georgina (na cociña) tanto para eles como para Elena e Manolo (no salón). E a conversa con Maruja desenvolveuse no seu propio domicilio tamén (na cociña).

En todos os casos se explicou a necesidade de gravar as entrevistas para revisalas posteriormente. Para tal fin colocouse o móbil fóra do campo visual de xeito que non resultase unha distracción e, en efecto, considero que a presenza do dispositivo non influíu en ningún dos relatos. Posteriormente estas gravacións serviron para transcribir as intervencións aquí recollidas. Ao mesmo tempo, contei en todo momento cunha libreta e un lapis para facer anotacións de xestos ou de momentos en que a emoción dos informantes era significativa.

Todo material fotográfico ou visual proporcionado polas persoas informantes, ou suxerido pola investigadora, é un instrumento ideal para o desenvolvemento dunha conversación e amosa a súa eficacia como soporte da memoria capaz de reactivar referencias a lugares, persoas e acontecementos (Delaplace 2015, p. 97). De feito, este tipo de material facilitou o inicio dalgunhas das entrevistas para focalizar, de forma inconsciente, os informantes na súa propia historia de vida. Por outra banda, tamén se tratou de iniciar a primeira entrevista con cada informante amosándolles o libro *Manual Intérprete del trabajador en Francia* (Office national d'Immigration, 1965) que ofrecía a administración francesa aos emigrantes españois co fin de facilitarlles a integración no país. No entanto, non foi un material moi frutífero no caso das persoas escollidas para desenvolver o traballo, pois non o recordaban ou non lles evocou ningún recordo importante.

Con todo, a investigación non dependeu da elicitación mediante fotografías ou obxectos pois, como a propia Delaplace finalmente matiza, o realmente indispensable é o testemuño inmaterial das persoas, tanto directo como indirecto, co que cómpre traballar independentemente da súa relación coa verdade histórica (Delaplace, 2015, p. 98). Por iso é fundamental deixar expresar a memoria e que afloren os recordos inmateriais.

En canto ao rol como investigadora durante os encontros, tratei en todo momento de amosar o interese que esperta o tema pero, ademais, aplicouse unha serie de tácticas ou modos de proceder que explica Valles Martínez (1992) para levar a cabo unha entrevista. Tales son os casos da táctica do silencio, para deixar que eles mesmos continuasen afondando sobre o tema que estaban a tratar; a táctica de reafirmar ou repetir, é dicir, repetiuse información que os informantes dicían co fin de convidalos a continuar; a táctica da recapitulación, repetindo información para que me verificasen algunhas pasaxes do relato; ou a táctica de cambiar de tema cando a información perdía o rumbo de interese para o traballo.

5. *On est déjà dimanche ?* Unha lectura das historias de vida

Na exposición dos principais resultados das historias de vida de cada informante inclúense datos externos ás gravacións. É dicir, todos os datos que eu, en calidade de investigadora, obtiven a partir das entrevistas co fin de sacar conclusións válidas para os obxectivos fixados. Preséntanse tamén os lugares habitados polos informantes, xa que facilitan a dedución de analogías existentes nos relatos e a comprensión de cada situación persoal en todos os ámbitos.

Así mesmo, ofrezco un breve contexto histórico da época xunto con algunhas estruturas de causalidade secuencial que relacionan o vivido polos informantes coa situación histórica, e posteriormente, presento datos significativos agrupados por temas.

5.1. Contexto histórico e estrutura diacrónica

A finais do século XIX, e principios do XX, millóns de persoas viron en América a oportunidade de prosperar logo de todos os conflitos políticos e bélicos que viñan de suceder en Europa. Non obstante, a partir de 1960, obsérvase como comeza a invertirse a tendencia migratoria e a poboación española cambia o destino en ultramar por un xeograficamente máis próximo, Europa.

Hai dous fenómenos que confluíron para dar lugar a estes desprazamentos. Por un lado, España contaba cun número elevado de poboación activa que buscaba emprego e mellorar o seu nivel de vida polos desexos de ascenso social. Por outro lado, os países da Europa occidental, que vivían un crecemento económico que daba lugar a unha ampla oferta laboral, precisaban de man de obra non cualificada. Isto concedeu aos emigrantes a oportunidade de optar a ese tipo de postos de traballo, algo que resultaba atractivo para eles porque os salarios representaban tres ou catro veces o que gañaban en España (Martín Pérez, 2012, p. 28).

No caso de Galiza, o que abundaba na década dos sesenta era man de obra pouco cualificada. Esta situación dábase posiblemente nun medio rural que vivía un atraso

agrícola e que contaba con grandes problemas de subemprego, polo que a xente encadrada neste contexto probablemente vise na emigración a Europa a oportunidade de prosperar. Francia —ademais de Suíza, Alemaña ou mesmo Bélxica, Reino Unido e Países Baixos— foi un destino no que esta poboación emigrante podía ocupar postos acordados á súa formación.

Así, os emigrantes pasaron a ocupar os postos de traballo menos cualificados. Estas profesións, peor consideradas socialmente pola poboación autóctona, localizábanse en determinadas ramas dos sectores industrial, incluíndo a construción, a minaría e os servizos (Hernández Borge, 2002, p. 308). Como sinala Oso Casas (2005, p. 8), os homes adoitaban traballar na construción ou na industria automóbil, como é o caso de Pedro, que traballaba como carpinteiro e albanel; con todo, Georgina rompeu esa tendencia a asociar estes traballos cos homes e labrou o seu futuro nunha fábrica de rótulos.

As mulleres emigraban en parella ou solteiras e dedicábanse principalmente á limpeza. Esta estratexia profesional permitíalles afrontar os gastos de comida e aloxamento e, nalgúns casos, reagrupar o seu núcleo familiar (Oso Casas, 2005, p. 7). Este é o caso de Elena e Maruja, que compartían as súas *chambres de bonne* cos seus maridos ata que puideron optar por unha vivenda con maiores facilidades e comodidades.

Resulta imposible dar unha cifra exacta do número de persoas que emigraron a Europa nesa época debido, principalmente, á existencia de dúas vías dispoñibles para realizar a emigración (a saída asistida ou a irregular, como turistas) e as cifras do momento só rexistran unha parte destes traballadores (Martín Pérez, 2012, p. 33). Os traballos obtidos fóra do marco oficial acostumaban ser buscados por parentes ou amigos emigrados con anterioridade, reflexo das cadeas migratorias que xa existiran na emigración de ultramar. Como indica Hernández Borge (2002, p. 311), o propio IEE (Instituto Español de Emigración) estimaba que este tipo de emigración non asistida era tan numerosa como a oficial. Este último foi o caso das persoas entrevistadas que optaron por unha emigración irregular ante a posibilidade de contar coa axuda de parentes que os agardaban en Francia e que os axudaron a arranxar os papeis e buscar traballo, tal e como afirma Maruja (2020): «Fomos sen papeles. Fomos sen nada [...] aquí era unha miseria daquel tempo e íbamos a traballar e ganar o que se podía[...]».

No caso de Georgina e Pedro, esa figura de parente/amigo representouna o irmán de Pedro, Manolo, que xa residía alí dende había un tempo. No caso de Manolo, foi un veciño de Quintá, a súa aldea natal, que levaba tamén tempo en París. Para Elena, as persoas claves da súa historia foron Paqui e Pepe, súa irmá e seu cuñado. E, por último, no caso de Maruja, foron súa cuñada e seu cuñado os que encarnaron ese papel.

O freo a esta expansión migratoria púxose en 1973 con motivo dunha crise ligada ao aumento dos prezos do petróleo (Martín Pérez, 2012, p. 256) e unha consecuente inflación a nivel mundial. O aumento do desemprego e un menor crecemento económico provocaron unha brecha no proceso migratorio e deron paso a que algunhas persoas

emigradas retornasen aos seus lugares de orixe por quedaren sen traballo. Con todo, este non foi o caso das aquí entrevistadas.

Xa presentado o marco histórico e xeográfico xeral que contextualiza a situación que viviron as persoas entrevistadas, explícase a continuación, de forma breve, o marco xeográfico e de desprazamentos de cada informante que vai servir de apoio para explicar determinadas vivencias.

Por unha banda, pódese destacar o carácter cíclico de cada historia, pois todas as persoas informantes regresan ao lugar de partida logo dos anos vividos no estranxeiro. Georgina, Pedro, Manolo e Maruja proceden todos do interior de Galiza, mentres que Elena é orixinaria dunha vila do norte (S.M. de Reinante). Isto provoca que, naquel momento, as diferenzas fosen notables, pois a situación da súa vila distaba das características que se vivían no rural do interior de Galiza. Ela non dependía tanto do campo coma o resto e, malia marchar, si que dispoñía de máis opcións para poder prosperar no seu contorno. Pola contra, os demais vivían no rural unha situación difícil que lles impedía acadar facilmente o nivel de vida ao que aspiraban e que provocou que visen a saída ao estranxeiro como a opción máis factible.

Así mesmo, cabe destacar, no caso de Elena, as súas vivencias en Suíza. As numerosas viaxes a dito país coa familia para a que traballaba terán repercusións na súa adquisición da lingua francesa.

5.2. O lugar de traballo como espazo de aprendizaxe e de mediación

O lugar de traballo foi fundamental para adquisición de competencias en francés. Malia que nun comezo a lingua non supuxo unha condición *sine qua non* para comezar a traballar, todos coinciden en que o laboral foi o ambiente clave para afacer o oído e para comezar a “chapurrear” as primeiras palabras nun idioma ata entón descoñecido.

O proceso foi diferente para cada informante; non obstante pódense establecer algunhas analoxías. Por un lado, Elena e Maruja tiveron a oportunidade de contar, na casa en que traballaban como empregadas, con persoas que falaban español. Isto explica que, por exemplo, no caso de Maruja non se percibise nin un ápice de frustración pola falta de competencias lingüísticas neste ámbito, pois aprendía a partir do español. Elena, malia ter tamén condicións favorables para a aprendizaxe no traballo, deixou entrever máis dificultades no proceso.

Por outro lado, o resto dos informantes, que levaban a cabo outro tipo de actividades, tiveron unha aprendizaxe da lingua máis lenta. Ademais de traballar rodeados de españois na maioría das ocasións, as súas tarefas consistían nunha actividade individual e automatizada. Isto quere dicir que, como se indica a continuación no caso de Manolo, os xefes dábanlles ordes concretas e posteriormente eles executaban o traballo. Desas ordes acostumaban ter que adiviñar o posible significado das palabras, e nas entrevistas percibiuse o esforzo que isto lles supuxo.

Georgina	Pedro	Manolo
<p>(No traballo estaba xunto a unha señora maior da que aprendeu moitas cousas) «Metéronme onda ela, e ensinábame [...] entendiámonos, eu non falaba porque non sabía falar o francés pero eu preguntáballe [...] e ela decíame en francés como tiña que facer, pero eu ao <i>mismo</i> tempo <i>iba</i> pillando as cousas, pero a min o francés non me <i>iba</i>» (Georgina, 2020).</p>	<p>«Non necesitábamnos nada porque non entendíamos nada. Alí presentábanche o traballo diante e dicíanche que fixeras aquilo e punto. [...] Non falaba que nun principio non entendía nada. Non sabía. Eu estaba solo no traballo» (Pedro, 2020). (C.O.: comentando a dureza da situación con resignación) «Aquelo era moito, eso era... e piormente no traballo. Vale que eu, ao poñerche o material xa sabías de que iba a cousa» (Pedro, 2020).</p>	<p>(Cando estaba limpando nuns grandes almacéns, e eran todo españois.) «Decíanche colle o 'balai' e a primeira vez non che dá, pero a segunda xa che caía o que era o 'balai'. E moitas cousas así e así fomos aprendendo.» (Manolo, 2020). «A vida era así, nós falabamos e non comprendíamos. Eu aprendín moito desde que empecei na última casa. Alí falaba francés, porque na Citroën había un "renglón" que se ocupaba de todos os <i>españoles</i>» (Manolo, 2020). (C.O.: o "renglón" era como se denominaba a persoa que desempeñaba o papel de intérprete cos traballadores españois en Citroën.)</p>

Elena	Maruja
<p>«Yo no he tenido dificultad porque he entrado en una casa en que el marido era embajador [...] en Madrid. Entonces hablaban todos español. No he tenido dificultad en el día a día porque todo me lo hablaban en español. Al final le dije a ella háblame en francés porque si no voy a aprender nunca, y me dijo pues estamos las dos en lo mismo porque si no yo pierdo el español. Yo he estado 14 años en esa casa, la cosa es que yo he sabido es porque ella siempre recibía el <i>Fíguro</i> y ella me explicaba muchas cosas 'esto es así...' y yo me fijaba [...] y muchas cosas he sacado yo del periódico» (Elena, 2020). «[...] venía la hermana de mi patrona que era francesa y ella me hablaba francés» (Elena, 2020). «Cuando íbamos a Suiza, íbamos mi sobrina y yo [...] porque el embajador era suizo [...] las mujeres que hacían la limpieza todo el año [...] nos hablaban en francés, entonces yo [...] yo le preguntaba y ellas me decían sí, esto es así, así y así. Y ahí aprendí yo a hablar poco a poco. Así hemos aprendido todos. Todos los emigrantes [...] de hablar unos con otros» (Elena, 2020).</p>	<p>«Eu traballei cunha señora [...] que era profesora. Ela sabía algo español [...] a madrasta da señora vivía fóra de París e viña moito [...] e <i>mentras</i> que non me puxen ao tanto a señora viña ou me chamaba por teléfono despois e me <i>decía</i> María hai que facer así...[...] Pero <i>decíamo</i> en francés [...] eu <i>iba</i> entendendo [...] a filla deixábame unha nota como ela escribía o español [...] deixábame a <i>receta</i> [...] escribíame e deixábame todo. Pouquiño a pouquiño fun facendo así e <i>salín</i> a diante que botei 30 anos onda ela» (Maruja, 2020).</p>

Táboa 4: transcripción das entrevistas.

5.3. O reto da lingua

Claramente, como acabamos de ver, unha das primeiras barreiras coa que se atopou gran parte dos emigrantes da época foi a da perda da capacidade de comunicación ao desembarcaren nun país cun idioma que descoñecían, no que «todo lle[s] soa a chinés» (Martín Pérez, 2012, p. 51). Co fin de tratar de responder aos obxectivos deste artigo, procedín a comparar as historias de vida para, como indica Bertaux (2005, p. 95), detectar as estruturas que se repiten en cada relato.

Deste proceso abrolla unha tipoloxía de axentes que interviñeron en maior ou menor grao para mediar coa lingua francesa. Detrás dos actos destes axentes agóchanse uns procesos discretos de interpretación e de tradución, que paso a describir a través das categorías de mediadores e de auxiliares e dos temas relacionados co reto da lingua cando non podían contar coa súa axuda: a autonomía e a frustración.

5.3.1. Mediadores

O primeiro contacto dos informantes coa lingua francesa foi a través dun ou varios mediadores. Por mediador refírome á persoa de confianza coa que contaban na súa chegada a Francia, e que non só lles arranxou papeis ou buscou vivenda e traballo, senón que tamén foi a primeira en transmitirles, oralmente, os seus coñecementos sobre o francés. A categoría de mediadores comprende todas as persoas que, nalgún momento durante a emigración, axudaron aos informantes desenvolvendo o papel propio dun intérprete social, ao mediar entre os informantes e as persoas nativas, e transmitíndolles os seus coñecementos sobre a lingua.

Nos seguintes cadros recóllense exemplos extraídos dos relatos nos que a figura do mediador foi de axuda ante certas situacións:

Georgina	Pedro
<p>(Georgina ía facer a “carta de traballo” e Manolo, o mediador, explicoulle que tiña que facer.) (C.O.: a “carta de traballo” ou “carte de travail” trátase dun permiso de traballo que concedían as autoridades francesas aos emigrantes) «Díxome o Manolo, a ti se che di por ‘une année’ dille que non. Se che di por seis meses di tamén que non. Ti pide por tres meses. Porque despois renóvana se están contentos contigo. E dixeron se a quería facer por tres, por seis ou por un ano. E díxenlle por ‘une année’ non, por seis meses tampouco, por trois (haha), eu falaba á miña maneira, atrapallaba <i>pa</i> diante e entendéronme. E fixéronma por tres meses e despois renováronma.» (Georgina, 2020).</p>	<p>(Pedro estaba a traballar nunha obra e acabáraselle o cemento. O patrón non comprendía o que pedía e como coñecía a Manolo —intermediario— foi buscalo.) «Acabáraseme o cemento e non sabía como pedilo. Agarrei e lin no saco do papel ‘cement chaud’ [...] e díxenlle que quería ‘cement chaud’, e o patrón non me entendía [...] non había forma (haha) [...] E vai e trouxo o Manolo onda min [...] e díxome: pero que é o que queres logo?, Cemento, que se me acabou o cemento. Despois ríronse os dous ó maximo (haha)» (Pedro, 2020).</p>

Táboa 5: transcripción das entrevistas.

A través das entrevistas puido comprenderse que os mediadores tiveron un papel esencial no proceso de adaptación dos informantes, pois deron lugar a que o proceso de lidar con situacións comunicativas complicadas para eles fose máis sinxelo. No caso de Pedro, recóllese un momento que el mesmo recorda con graza, posiblemente porque contaba coa figura do mediador para resolver a situación. Pero, lembraría esta anécdota entre risas de non contar coa persoa mediadora para exercer como intérprete?

Non obstante, este tipo de cadea de traspaso de coñecementos non continuou crescendo no caso das persoas entrevistadas. No caso de Georgina e Pedro, pode explicarse polo feito de pasaren menos anos no país galo, o que minguou as súas posibilidades de ser mediadores. Con todo, o resto dos informantes, malia pasaren máis tempo en Francia, en ningún momento fixeron mención ningunha a que eles mesmos desenvolvesen esa función, posiblemente porque non reunían as condicións que se precisan para poder exercer ese papel que Malmkjaer (2009, p. 130) menciona.

Con todo, cómpre salientar que durante a súa estancia no estranxeiro coñeceron persoas tanto españolas coma francesas que tamén foron de grande axuda e que desempeñaron, en moitas ocasións, papeis tan fundamentais coma a dos mediadores mais que non poden clasificarse dentro da mesma categoría por tratarse de persoas coas que mantiñan un vínculo moito menos estreito e das que a priori non agardaban ningún tipo de trato especial. Diferenciáronse como “auxiliares emigrantes” e “auxiliares franceses”.

5.3.2. Auxiliares emigrantes

En ocasións, os informantes recibiron axuda por parte dos seus compatriotas. Unha vez instalados comezaron a relacionarse tanto con persoas que viñan da súa mesma aldea ou vila, coma con outros españois que non coñecían previamente. En varios momentos das entrevistas expresan gratitude pola axuda que recibiron de todas estas persoas coas que tiveron a oportunidade de coincidir no país galo. Non só os socorreron en situacións de necesidade, senón que tamén lles deron a confianza para sentirse máis preto da casa, pois podían comunicarse na súa lingua e sentirse máis cómodos e seguros. Ademais, as xuntanzas con eles, normalmente os domingos, servíanlles como unha válvula de escape logo de toda unha semana traballando arreo. Este agradecemento puido percibirse no ton en que pronunciaron os seguintes relatos:

Georgina	Pedro	Manolo
(Sobre o mercado) «Cando <i>iba</i> sempre <i>iba</i> unha <i>gallega</i> que estaba alí e <i>íbamos</i> as dúas, e ela xa estaba máis ao tanto e xa me <i>iba</i> explicando tamén como tiña que facer. Ao ir por aí hai que se <i>espabilar</i> » (Cando o seu marido estaba	(Tivo un accidente e foi internado nun hospital) «Había unha <i>enfermera</i> española que foi a que me valeu a vida [...] máis <i>iba</i> o patrón de vez en	«Unha muller vasca que había alí axudoume moito de como tiña que facer para cobrar da xubilación» (Manolo, 2020). (Un galego de Vigo facilitoulle, a el e a outros, unha persoa que arraxaba os papeis.) «Había un ‘yeyé’ deses [...] que

<p>ingresado no hospital por un accidente) «Outro día fomos e estaba un español [...] dixéronlle que había un español alí [...] El agarrou e buscouno [...] se o vexo hoxe doulle a gloria [...] dixémoslle que viviamos en Dourdain pero cádranos <i>lexos</i> a 20km. E díxonos pois perdan cuidado, que os vou levar eu e buscalos. Despois que salga de traballar vou por <i>ustedes</i> e vólvoos traer, e dixémoslle que non e dixo que non. E levábanos e <i>íbanos</i> buscar, que era moito de agradecer aquel home (C.O.: moi agradecida)» (Georgina, 2020).</p>	<p>cando tamén alí» (Pedro, 2020).</p>	<p><i>limpiaban</i> inmuebles grandes [...] y fue y dice 'hay que traer una botella de coñac' [...] pero en cuanto terminó la botella [...] non quería facer os <i>papeles</i>. E o señor de Vigo díxolle, no, no, <i>usted</i> faille os <i>papeles</i> a estes señores porque llo prometeu. E dixo, pero é que non teño traballo, e díxolle, usted non se preocupe, faille os <i>papeles</i>, a eles non lles importa o traballo, o que lles interesa son os <i>papeles</i>. E aí foi onde me deron os <i>papeles</i>» (Manolo, 2020).</p>
--	--	--

<p>Maruja</p>
<p>«Unha señora da Coruña que tamén vivía alí [...] axudounos moitísimo, dounos cacharros para poder empezar a... e foi con nós a comprar <i>platos</i> e mais os <i>tenedores</i> e mais os <i>cuchillos</i> e todo o que nos facía falta para poder comer» (Maruja, 2020).</p>

Táboa 6: Transcrición das entrevistas.

5.3.3. Auxiliares franceses

Por outro lado, tamén foron varias as ocasións nas que recibiron axuda dos propios franceses. No lugar de traballo, e mesmo a través dos intermediarios, coñeceron a varias persoas nativas que lles permitiron resolver problemas que, co seu escaso coñecemento da lingua, non solucionarían con tanto éxito. Como se pode ver nos seguintes extractos, destaca esta axuda principalmente no relativo a trámites burocráticos. Así, durante as entrevistas percibiuse a súa admiración pola bondade con que os tratou a xente francesa con frases coma «mira se che eran *buenos* os franceses que [...] viñera onda nós se calquera cousa nos facía falta para levarnos alá ou o que fora» (Georgina, 2020). A continuación, amósanse rexistros sobre a función auxiliadora desempeñada por franceses:

5.3.4. Autonomía

No entanto, os informantes viviron outras ocasións nas que tan só podían empregar os seus propios recursos e os informantes Georgina e Manolo precisaron tirar de imaxinación para conseguir o que buscaban. Isto traducíuse nas entrevistas en frustración, ante a imposibilidade de poder comunicarse coas dependentas, e en tesón, por facer o posible para non regresar á casa sen o que precisaban, demostrando así que a lingua non lles podía supoñer unha barreira. Isto mesmo percibiuse no caso de Pedro, que amosou con orgullo que foi quen de moverse por un lugar nunca antes visitado e sen coñecer a lingua nin preguntarlle a ninguén. No caso de Maruja, a resignación eclipsou o orgullo, pois ao poñer o diñeiro nas mans, como se recolle a continuación, amosaba a súa vulnerabilidade ante o descoñecemento da lingua e a imposibilidade de comunicarse.

Pedro	Elena	Maruja
«O patrón <i>arregloume</i> todos os <i>papeles</i> cando viñen para aquí polo accidente» (Pedro, 2020).	«Fue entonces cuando me buscaron otro lugar para trabajar» (C.O.: referíndose, moi agradecida, aos patróns) (Elena, 2020).	«O <i>jefe</i> do ‘bureau’ no que limpábamos axudounos para pagar menos pola <i>habitación</i> , porque a seguíamos pagando por se quedabamos sen a outra» (Maruja, 2020). «O encargado de onde atopara traballo foi <i>conmigo</i> á policía para me facer os <i>papeles</i> » Maruja, 2020).

Táboa 7: transcripción das entrevistas.

Georgina	Pedro	Manolo
(No mercado) «quería ir comprar <i>huevos</i> [...] Pero eu cheguei alí e non sabía <i>decir</i> , non me acordaba. Miraba para a <i>estantería</i> a ver se vía os <i>huevos</i> pero non os vía. A muller <i>decíame</i> se era aquilo ou outro pero <i>decíalle</i> que non. E despois pedinlle un <i>lápiz</i> para escribir, pinteille a galiña e por detrás os <i>huevos</i> e díxenlle que eran aqueles» (Georgina, 2020).	(Indo a Versailles para facer a “carta de traballo”) «Collín o mapa e fomos <i>direitiños</i> ao sitio. <i>Sin</i> saber falar nada [...] na estación había as <i>taquillas</i> , así que pedimoslles os tickets a Versailles. Daquelas non sabía nada aínda e díxenlle ‘ <i>deux</i> a Versailles’ (C.O.: mentres fai o xesto dos dous dedos)» (Pedro, 2020).	«Un día eu quería comprar <i>huevos</i> e fun a unha <i>tienda</i> e había unha muller. Era imposible que me comprendera. Fun a casa collín un <i>huevo</i> prestado e díxenlle quero 6 coma estes (haha)» (Manolo, 2020).

<p>«Pero despois tiñamos ganas de ir ao servico e non viamos para onde ir. Alí non é como aquí. E despois vimos nunha porta o asunto do servico, pero era público, sabes? Alí cobraban para entrar. E dixeran, pois ten que ser aquí, entramos cobraron non sei canto foi, salimos e volvemos coller o tren, e direitiños á casa. Neses sitios hai que espabilar» (Georgina, 2020).</p>		
---	--	--

Elena	Maruja
<p>«Un día estaba con mi hermana y dijo, mira que no sé qué es esto. Y digo yo. Eso, eso es un ciego. ¿Y dice, y como lo sabes tú? pues porque lo leo el periódico. (haha) Así iba sacando las palabras» (Elena, 2020).</p>	<p>«Para comprar ti <i>ibas</i> a <i>plaza</i> e collías o querías e poñíaslle así os cartiños (C.O.: xuntando as mans) e collíano eles. E cando <i>ibas</i> ao pan igual» (Maruja, 2020).</p>

Táboa 8: transcripción das entrevistas.

5.3.5. Frustracións

Malia toda a axuda que recibiron, era de agardar que non sempre puidesen ter o apoio doutras persoas que si dominaban a lingua. Por iso, tiveron moitos momentos nos que afrontaron malentendidos orixinados, por exemplo, por unha mala pronunciación.

A continuación, recóllense anécdotas que Manolo transmitiu entre risas facendo proba de que, malia a frustración vivida ante a imposibilidade de facerse entender ou mesmo comprender o que outras persoas dicían, tamén recordan con simpatía esas dificultades que o descoñecemento da lingua lles fixo pasar.

Manolo
<p>«Una vez fui comprar una baguette y la señora me dice: ponga los brazos y empieza 'pum, pum', y me ha puesto doce. Yo me quedé así (C.O.: sorprendido) y digo, pero esto que es? <u>Una!</u>, y me dice: ahh yo me creí que eran doce! (haha)» (Manolo, 2020).</p> <p>(Durante a folga do 68) «[...] fuimos (C.O.: para ir traballar) entre cuatro españoles, éramos de Galicia todos, para que nos pagaran un coche porque no había metro ni nada. Llegamos allí había una manifestación, vinieron todos los manifestantes contra nosotros, yo no entendía y le pregunté al otro, ¿qué dice, qué dice? Que tenemos que cantar. Y yo que sé que voy a cantar y dice, canta la campaneira o canta lo que quieras, pero canta» (Manolo, 2020).</p> <p>«Unha vez o Pepiño e mais eu iamos no metro e entroulle ganas de mexar. E dixen eu mira creo que poñía váter alí. E home onde se meteu? Onda a muller (entre risas) que limpaba (haha)» (Manolo, 2020).</p>

Táboa 9: Transcrición das entrevistas.

Conclúese este apartado coa resposta de cada informante a unha mesma pregunta formulada para todos: «sentiches algunha vez frustración polo idioma?» para a que obtiven diversas respostas:

Georgina	Pedro	Manolo
<p>«Si (C.O.: rotundamente) [...] ao principio o Pedro atopou traballo [...] eu despois quedaba sola no hotel [...] e paseino mal [...] non <i>salía</i>, non sabía falar nin nada, pa que <i>iba salir</i>» (C.O.: con resignación) (Georgina, 2020).</p> <p>«Ai, a vida do estranxeiro <i>sin</i> saber falar é <i>jodida</i>. Pa todo debíase aprender algo <i>pa</i> poder ir. Pero eu daquela non sabía nada» (Georgina, 2020).</p> <p>(Convidáranla a cear a ela e ao marido cuns franceses, xefes do seu cuñado)</p>	<p>«Daba, pero que lle <i>iba</i> facer. Había que eso...» (C.O.: voz de resignación) (Pedro, 2020).</p> <p>«Nos cando fomos non se sabía falar, non se sabía nada (C.O.: voz de desprezo). Se non había quen esperara a un non sabías nin a onde ir nin onde meterme [...] e aquí en España aínda <i>bueno</i> pero <i>ibas</i> para un sitio onde non sabías o idioma, non sabías nada, eso era o máis <i>jodido</i>». (Pedro, 2020).</p>	<p>«Yo, sí [...] cuando llegamos allí, salíamos tomamos café todos los días porque como era café sabíamos que era café. No sabíamos otra cosa. Y después aprendimos cerveza. No pedíamos otra cosa porque no sabíamos» (Manolo, 2020).</p> <p>(Despois de que quebrase o sitio onde levaba traballando 23 anos apuntouse a clases de francés).</p> <p>«Hablaba y pronunciaba todo, el acento y todo... iba muy bien» (C.O.: con orgullo). (Manolo, 2020).</p>

«Apenas comín nada coa vergonza... daquelas aínda non sabía falar porque despois foi cando se cambiou o Manolo para onda nós» (Georgina, 2020).		
---	--	--

Elena	Maruja
«No, la verdad que no. Pero también porque yo no he salido a comprar nunca. Mi señora hacía toda la compra. La hija iba al mercado y compraba todo» (Elena, 2020).	«No. Nunca. Eu <i>iba</i> pa diante. Non sei non. Porque se non é por <i>señas</i> é mostrando, <i>señalando</i> as cousas que queres» (Maruja, 2020). (logo de un tempo en Francia) «Eu manexábao ben, eu non sabía escribir, pero a <i>lengua</i> ... e mais como estaba con nenos aínda máis aprendín [...]» (Maruja, 2020).

Táboa 10: Transcrición das entrevistas.

Grazas á relación persoal con cada informante, puido percibirse que estas respostas están condicionadas polo seu carácter. Por un lado, Georgina e Manolo son persoas de carácter tímido, o que se reflectiu na rotundidade coa que recoñeceron que padeceran frustracións. Pola contra, Elena e Maruja, que teñen unha personalidade moito máis aberta, deixaron entrever que non se sentiron de igual xeito, que para elas a falta de coñecemento non supuxo unha grande traba. E, por último, Pedro atópase nunha postura intermedia posto que, malia manifestar que se sentiu frustrado pola falta de competencias en francés, non o fixo con tanta rotundidade coma Georgina e Manolo. Isto xa o deixou entrever a súa muller durante as entrevistas, que indicou que «o Pedro era máis tirado, eu era máis medosa» (Georgina, 2020), o que lle permitiu adaptarse con maior facilidade.

6. Conclusións

A empatía manifestada por parte da persoa investigadora cara aos entrevistados é clave para unha investigación cualitativa deste tipo, na que se crean lazos que favorecen a implicación natural nas propias historias de vida, e nas que predominan o respecto e a atención ás emocións que cada unha das persoas entrevistadas manifestan. Así, para poder aplicar o método ás propias historias de vida, resultaba fundamental adoptar unha perspectiva emocional que descubrixe as emocións agochadas detrás de cada relato e que axudase a illar os mecanismos grazas aos que activaron competencias lingüísticas nun idioma descoñecido. Así mesmo, os relatos cruzados revelan contrastes entre as diferentes versións e reforzan na investigadora a habilidade por aprender a interpretar as emocións.

Paralelamente, existen unha serie de limitacións metodolóxicas que poden xurdir da propia natureza da oralidade como Sanz Hernández (2005, pp. 111-115) indica e, en efecto, os saltos temporais foron constantes durante todos os relatos. Non obstante, poden considerarse como un feito enriquecedor para a calidade da investigación, pois grazas ao regreso continuo a determinados puntos dos relatos os informantes acostuman achegar datos adicionais e de relevancia para o discurso. O feito de renunciar a conducir as entrevistas evitou que se suprimisen este tipo de oportunidades.

No que respecta aos axentes que contribuíron a este proceso de mediación e adquisición da lingua, malia que os resultados poñen de manifesto varias figuras de interese, considero fundamental destacar a distinción, así como a complementariedade, das figuras mediadoras e de auxiliares. As entrevistas evidencian que sen estas persoas a situación se lles presentaría de forma moito máis complexa aos informantes, pois grazas á confianza fornecida polos mediadores é probable que os informantes sentisen unha maior liberdade á hora de formular preguntas, e seguramente desaparecese tamén ese medo a sentirse xulgados ou mesmo a experimentar vergoña por amosar o seu descoñecemento total do francés, cunha consecuente adaptación á lingua moito máis favorable.

Neste punto, a hipótese sobre sensación de seguridade que as persoas intermediarias puideron chegar a proporcionarlles aos informantes permite recrear o paralelismo cos métodos didácticos de ensino de linguas estranxeiras mencionados. Se ben un dos obxectivos do enfoque natural e da suxestopedia pasa por crear e proporcionar seguridade e benestar ao alumnado, co fin de favorecer a adquisición da linguaxe, poderíamos afirmar que o mediador emprega, conscientemente ou non, estratexias semellantes no cumprimento da súa función tradutora.

Por outra banda, os recursos propios de cada un e o tesón na loita por conseguir comunicarse constituíron elementos chave para poder facer fronte á frustración ou desalento que sentían os informantes, especialmente á súa chegada. Así, a maior parte das historias facían referencia ao emprego de sinais, que resultaron un complemento indispensable na aprendizaxe da lingua porque non só lles serviron para identificar con maior rapidez os signos lingüísticos, senón que tamén constituíron un apoio visual para calquera discurso que os informantes tratasen de producir en lingua francesa.

De entre as emocións percibidas nas entrevistas cómpre salientar a dureza coa que recordaban os momentos en que rexeitaban saír da casa por non seren quen de comunicarse coas persoas nativas, e mesmo a desconfianza diante do descoñecido, alimentada pola imposibilidade de ler os letrados das rúas ou dos locais. Con todo, foron tamén moitas as mostras de gratitude cara ás persoas alleas e á figura de mediador que lles proporcionaron axuda desinteresada e que contribuíron á súa adaptación positiva no país galo. Así, foi posible detectar diferentes tipos de gratitude, como a que amosaron cara ás persoas francesas pois en ningún dos casos agardaban unha resposta tan amable e desinteresada por parte de persoas coas que a comunicación verbal era moi complicada nun comezo.

A variedade de auxiliares, a capacidade de resposta autónoma por parte da persoa emigrante e a atribución de roles diferentes entre mediadores e auxiliares levan a considerar que a nosa comprensión da práctica natural da tradución podería ensancharse mediante a observación directa dos fenómenos de mediación, ou o traballo coas historias de vida de axentes cun status tan precario como o de emigrante.

Referencias bibliográficas

- ARANZADI MARTÍNEZ, Juan 2003. *Introducción y guía al estudio de la antropología del parentesco*. Madrid: UNED.
- BERTAUX, Daniel 2005. *L'enquête et ses méthodes : le récit de vie*. París: Armand Colin.
- CHOMSKY, Noam 1978. Tradución, introdución e notas de Carlos Peregrín Otero, *Estructuras sintácticas*. México D. F.: Siglo XXI.
- DELAPLACE, Andréa 2015. «Un palais pour les immigrés ?». En *Les Cahiers de l'École du Louvre*. Vol. 7, pp. 89-99. [Dispoñible en liña: cel.revues.org/295 – Última consulta 13/12/2016]
- FERNÁNDEZ OCAMPO, Anxo 2003-2004. «O despeito de Mami Wata». En *Viceversa. Revista galega de tradución*. Vol. 9-10, pp. 71-80.
- HARRIS, Brian 1976. «The Importance of Natural Translation». En *Working Papers in Bilingualism*. Vol. 12, pp. 96-114.
- HERNÁNDEZ BORGE, Julio 2002. «Las investigaciones sobre la emigración gallega a países europeos». En FERNÁNDEZ, Camilo, GONZÁLEZ, Domingo L. & MARTÍNEZ, Enrique (eds) *UNIVERSITAS: Homenaje a Antonio Eiras Roel*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2002.
- HERNÁNDEZ-ARTEAGA, Isabel 2012. «Investigación cualitativa: una metodología en marcha sobre el hecho social». En *Rastros Rostros*. Vol. 14, n.º 27, pp. 57- 68.
- KRASHEN, S. D. e TERRELL, T.D. 1998. «The Natural Approach. Language Acquisition in the Classroom». Pentice Hall Europe. *Language Learning and Teaching*. Vol. 6, n.º 1, pp. 1-13. [http://www.sdkrashen.com/content/books/the_natural_approach.pdf]
- LOZANOV, Georgi 1978. *Suggestology and Outlines of Suggestopedy*. Nova York: Gordon and Breach.
- MALMKJAER, Kirsten 2009. «What is translation competence?». En *Revue française de linguistique appliquée*. Vol. 14, n.º 1, pp. 121-134.
- MARTÍN PÉREZ, Sonia 2012. *La representación social de la emigración española a Europa (1956-1975). El papel de la televisión y otros medios de comunicación*. Madrid: Ministerio de Empleo y Seguridad Social.
- OFFICE NATIONAL D'IMMIGRATION 1965. *Manual intérprete del trabajador español en Francia*. París: République Française. Fondos da colección ICOTI, 113004.
- OSO CASAS, Laura 2005. «La réussite paradoxale des bonnes espagnoles de Paris». En *Revue Européenne des migrations internationales*. Vol. 21, n.º 1, pp. 1-20. [Dispoñible en liña: journals.openedition.org/remi/4222 – Última consulta 19/04/2019]
- OTERO OCHAÍTA, Josefa (s.d.) «Introducción». En *Emigrantes-Inmigrantes. Movimientos migratorios en la España del siglo XX*. [Dispoñible en liña: <http://sauce.pntic.mec.es/~jotero/Emigra1/intro.htm> – Última consulta: 19/12/2019]

- SANZ HERNÁNDEZ, María Alexia 2005. «El método biográfico en investigación social: potencialidad y limitaciones de las fuentes orales y los documentos personales». En *Asclepio*, Vol. 57, n.º 1, pp. 99-115. [Disponible en liña: <http://asclepio.revistas.csic.es/index.php/asclepio/article/view/32/31> – Última consulta 19/12/2019]
- SOONTHORNDHADA, Amara 1989. «Constructing qualitative research interview guidelines». En YODDUMNERN, Bencha., ATTIG, George A. & BOONCHALAKSI, Wathinnee. (eds) *A Field Manual on Selected Qualitative Research Methods. Institute for Population and Social Research*. Vol. 127, pp. 1-9. Bangkok: Mahidol University.
- VALLES MARTÍNEZ, Miguel S. 1992. «La entrevista psicosocial». En CLEMENTE DÍAZ, Miguel (coord.) *Psicología Social. Métodos y Técnicas de Investigación*., Madrid: Eudem.